

ТОТЕМІЗМ ЯК МОЖЛИВИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ АРХЕТИПНИХ ФОРМ МЕНТАЛЬНОСТІ

В статье проанализирован возможный характер влияния животных на формирование психодейственных качеств человека, а также рассмотрен тотемизм в качестве возможного первоначального источника формирования архетипных форм менталитета. Автор пришел к выводу, что жизнедеятельность животных являлась примером, образцом при формировании психических и деятельностных качеств человека. Тотемизм показан как один из основных факторов формирования ментальных форм ранних человеческих обществ.

Ключевые слова: тотемизм, архетип, ментальность.

In the article it has been analyzed the possible character by means of which some animals influence the formation of man's mental activities. The paper studies totemism as a possible former source of formation of archetype forms of mentality. The author made a conclusion that animals' life activity has been an example, a model during the process of formation of man's mental and active qualities. Totemism is shown as one of the main factors of the formation of mental forms in the early man's societies.

Key words: totemism, archetype, mental forms.

На даному етапі розвитку українське суспільство переживає складний, але дуже важливий процес свого самоствердження. Україна невпевнено відчуває себе як у міжнародних відносинах, так і у внутрішньому житті. Виявляючи високу гнучкість у стосунках з іншими країнами, наша держава не завжди має і відстоює власну тверду позицію, яка б спиралася на усвідомлені наявні потреби й потенційні можливості. За такого стану речей Україна не зможе ствердитись як справді суверенна й самостійна країна. Неодмінною умовою у виборі власного шляху розвитку будь-якої країни є знання національного характеру, менталітету її населення.

Ментальність українців досліджують досить давно; зібрано й систематизовано значний за обсягом матеріал, який аналізують та інтерпретують, однак ціла низка питань, зокрема, проблема архетипних форм українців, є недостатньо повно висвітленою. К. Юнг трактував архетип як безпрецедентну, успадковану несвідому форму або образ, який може спонтанно проявляти себе в будь-який час. Цей феномен психоїдного походження вважають своєрідним «мотиваційним геном», який передає з покоління в покоління досвід, що його нагромаджує людство, тому аналіз архетипів, на думку С. Кримського, становить досить адекватний метод дослідження менталітету, праісторії та майбутнього суспільних утворень [6, с. 27]. Отже, саме в архетипних формах національного характеру ми зможемо знайти опорні моменти для формування шляху розвитку нації.

Зміст національної ментальності, як правило, досліджують з позицій кількох методологічних підходів, зокрема екологічного, біологічного, історичного,

культурологічного та соціально-економічного. Кожен із цих підходів пояснює характер національних особливостей впливом відповідних факторів існування людських спільнот – флори і фауни, генетичних структур, історичних подій, явищ культури, економічного життя, суспільної структури тощо. Суттєвими недоліками тут є те, що, підносячи роль одних факторів, ігнорують інші, а ментальні особливості виводять безпосередньо із найголовніших факторів. Критикуючи таке положення, дослідники В. Н. Павленко і С. А. Таглін у праці «Общая и прикладная этнопсихология» запропонували вирішити цю проблему, застосувавши діяльнісний підхід. Суть підходу полягає у твердженні, що національна своєрідність психіки етносу є відображенням національних особливостей його життєдіяльності, яка акумулює та інтегрує вплив всього комплексу вихідних факторів [3, с. 66].

Інші дослідники створюють деяку абстрактну базову модель психіки, яка могла б пояснити не тільки соціально-психологічні феномени, але й виконувати роль інструменту управління ними, однак питання «єдиної соціокультурної матриці» досі залишається відкритим [6, с. 26].

Отже, архетипна форма – це явище, яке щось започатковує або формує. Виходячи з цього, саме дослідження архетипів національної ментальності слід провадити в напрямку пошуків й аналізу тих конкретних явищ, навколо яких і відбувалось формування людських спільнот. За своєю сутністю і призначенням вони покликані були впливати на формування й передання потрібних людській спільноті психічних і діяльнісних властивостей, які з цієї причини несли в собі всю суму вихідних факторів впливу в особливій, необхідній «пропорції». Одним з таких явищ, на наш погляд, є тотемізм, про що буде сказано нижче. Ці явища повинні були носити універсальний характер, відображати чи впливати на всі сфери життя колективу, їх настільки міцно повинна була засвоїти суспільна свідомість, щоб їх «сліди» зустрічалися протягом усього розвитку аж до сучасності.

Найкращими такими «слідами», на нашу думку, є національні символи, адже вони можуть нести в собі певну інформацію протягом дуже тривалого часу. Аналіз символіки свідчить, що тут переважно використано елементи природи й особливо широко тваринні образи. Важливими в цьому плані постають результати дослідження О. М. Сліпушко давньоукраїнських бестіарних, тобто тваринних, символів. Автор спробувала пояснити особливості складу ментальності українців системою архетипних ідей, відображених у суспільній свідомості у вигляді бестіарних символів. Специфіка давньоукраїнського бестіарію полягала в тому, що він сформувався як система символів, де кожен образ виступає носієм певної ідеї, домінантної в колективній підсвідомості нації в конкретні культурно-історичні епохи [5, с. 103]. Основу системи бестіарію, яка становить загальну структуру національного характеру, складає група тотемно-культових образів бика (вола, тура) і коня як символів любові до праці й землі та потягу до волі й незалежності [5, с. 17]. Ці образи в найдавніших віруваннях українського народу пов'язувалися з уявленнями про походження роду, виступали його оберегами й були предметами релігійного культу.

У статті ми спробуємо визначити, чому саме тварини стали символами, образами передання рис характеру й поведінки людини, проаналізувавши можливий

характер впливу тварин на формування людини, а також розглянемо тотемізм як можливе першопочаткове джерело формування архетипних форм національної ментальності.

У літературній і фольклорній традиції майже всіх народів світу ми часто зустрічаємо використання образів тварин для характеристики психічних чи діяльнісних властивостей людей. Наприклад, у давньоруському творі «Слово о полку Ігоревім» особу руського князя Всеволода супроводжують слова «буй-тур» або «яр-тур», руські воїни – «рикають яко тури» або «рискають як вовки», а співця Бояна порівняно із солов'єм. У фольклорі зустрічаємо такі приклади: «мудрий, як змія», «хитрий, як лисиця», «волячу силу має» і т. д. Крім того, образи тварин використовують для означення малих та великих соціальних груп і навіть народів. Наприклад, злочинців традиційно асоціюють з образом вовчої зграї, правоохоронців – з образом собаки-охоронця, бізнесменів – з образами хижаків, зокрема акули; для означення народів поширені такі епітети: «азійські тигри» (або дракони), «російські ведмеді» тощо.

У науковій літературі проблему «тварина – людина» розглядають переважно з двох позицій. По-перше, тваринні образи є відображенням рис характеру, зовнішності чи поведінки людини; по-друге, ці образи використовують як носії певних ідей у суспільстві [5, с. 15]. На наш погляд, вплив тварин на людину мав значно глибший характер, аніж вважають, особливо в період формування її психодіяльнісних характеристик. Недарма ж саме тваринні образи найширше серед інших явищ природи представлені в символічному світі людини. Ми також вважаємо, що тварин потрібно віднести до рівня тих факторів, що безпосередньо вплинули на формування менталітету як українців, так й інших народів, факторів, що зумовили таке розмаїття національних характерів, яке існує в сучасному світі.

Досліджуючи проблему «тварина – людина», ми повинні звернути увагу на деякі специфічні риси їх життя і розвитку.

Як відомо, в розвитку живих організмів, у тому числі й людини, маємо зміну, ускладнення способів життєдіяльності та вдосконалення внутрішніх механізмів її регуляції. Ці способи та механізми повинні були закріплювати й передавати з покоління в покоління, для чого їх слід було якимось чином закодувати у формі, доступній для передання наступним поколінням [1, с. 7]. Дослідники виділяють два шляхи такого кодування: через успадкування генів та шляхом впливу неорганічного тіла, тобто всього того, що для кожного індивіда лежить за межами його органічного тіла [2, с. 36]. У тварин головним є шлях генетичного кодування, коли складні форми життєдіяльності закріплюються через збереження сприятливих та вибраковування несприятливих мутацій у процесі природного відбору. Людина також розвивається на основі генетичної програми, але вона відрізняється від генетичної програми тварин тим, що забезпечує народження індивідів з універсальним неспеціалізованим мозком, функціональну систему якого формують умови соціального буття [1, с. 6]. Тобто внутрішні механізми життєдіяльності закріплюються не генетично, а через вплив елементів існуючих за межами органічного тіла людини [1, с. 7]. Ці елементи стають матеріальними носіями, знаками, символами способів і механізмів життєдіяльності

людини, що, в свою чергу, ставить абсолютно кожного людського індивіда в особливе творче відношення до себе і всього світу. Тобто повноцінною людиною індивідуум може стати лише внаслідок активного формування самого себе за допомогою інших об'єктів.

Цей тип кодування (знаковий) реалізується в діяльності людини через посередництво трьох відношень [1, с. 7].

Першим з них є знаряддєве відношення людини до себе й до світу, тобто як до знарядь «самотворчості», створення, здійснення, регулювання своєї власної життєдіяльності.

Другим є семіотичне відношення до себе й до світу: предмети матеріальної культури, інші люди, природа – все це виступає для людини як знаки, символи людських способів життєдіяльності та їх внутрішніх регулювальних механізмів.

Третє – це пізнавальне відношення людини до себе й світу. Тобто щоб адекватно здійснити декодування (або розпредметнення) зовнішніх об'єктів чи власне тіло, потрібно адекватно пізнати самі ці об'єкти як такі, в їх відносній незалежності від людської життєдіяльності.

Специфіка мислення людини на ранніх етапах її розвитку мала певні відмінності від сучасного. Дослідники відзначають його конкретно-почуттєвий і предметно-практичний характер [7, с. 31]. Думка, ідея була невіддільною від предмета (об'єкта), набір загальних, абстрактних понять був невеликий [7, с. 34] Світосприйняття людини включало в себе набір логічних операцій, системний зв'язок між якими був ще не чітко усвідомлюваний. Тобто було щось на зразок дитячого мислення. Це не означає, що наші предки були з дитячим розумом, інакше вони б не вижили в суворому світі природи, але людство у своєму розвитку повинно було пройти ті етапи, які звичайно проходить кожна дитина на шляху до дорослого життя, коли вона стає визначеною серед інших особистістю, з набором необхідних для життя вмінь та якостей характеру.

У дитинстві людина досить тривалий час фактично нічого свого не створює, а лише навчається, засвоює і відтворює способи та механізми життєдіяльності дорослих людей певного суспільства й об'єктів навколишньої природи. Засвоєний і зафіксований у дитинстві певний набір психічних і діяльнісних якостей значною мірою визначає характер життєдіяльності людини в подальшому житті. Важливу роль тут відіграє те, ХТО або ЩО послугувало зразком, орієнтиром у розвитку дитини. Цю ситуацію можна виразити народними прислів'ями: «Яблуко від яблуні недалеко падає» або «З ким поведешся – від того і наберешся».

Отже, специфічними рисами розвитку людини (і суспільства загалом) є: по-перше, її ставлення до природних об'єктів і навіть самої себе як до знарядь і знаків можливих способів і механізмів життєдіяльності; по-друге, неодмінною умовою повноцінного розвитку людини є наявність зразка, прикладу, орієнтира для формування власних психічних і діяльнісних якостей.

Серед явищ природи, які супроводжували й впливали на формування людства впродовж його існування, тварини займають своє, особливе місце. Як відомо, сама людина має природне, судячи з усього, тваринне походження, про що свідчать,

наприклад, будова тіла або ж вигляд людського ембріона на ранніх стадіях розвитку. Мислителі довгий час сперечалися про визначення сутності людини, наприклад, Аристотель називав людину «політичною твариною». Лише з появою і розвитком такої сфери, як культура, людина остаточно відокремилась від царства тварин. Крім того, серед інших явищ природи тварини найближче стоять до людини за психодинамічними й фізіологічними властивостями, що давало потенційну можливість людині копіювати, а потім і переймати певні властивості тварин.

Тварини, кожна у своїй біологічній ніші, краще, ніж людина, пристосовані до життя в природі. Ніщо краще за птахів не літає, плазунів – не повзає, хижаків – не вбиває, риб – не плаває. Дії тварин для досягнення потрібного їм результату мають еволюційно вивіреним і генетично успадкованим характером та визначаються певною сталістю, одноманітністю, незначними варіаціями. Сюди можна віднести порядок і послідовність дій, рівень фізичних зусиль, психічний стан, загалом сам принцип дій для досягнення результату. Людина, як біологічно молода істота, відносно слабо пристосована до навколишнього середовища. Вона не має таких міцних щелеп, гострих зубів і кігтів, фізичної сили, але, застосувавши свій універсальний і неспеціалізований мозок, свої більш гнучкі психічні потенції, при цьому маючи перед очима живий приклад можливості певної діяльності – тварин, вона могла досягти аналогічного результату. При цьому людина неодмінно повторювала певною мірою принципи й порядок дій тварин, їх психічний та емоційний стан, адже, наприклад, перемогти небезпечного хижого звіра з милосердям і добротою в душі не можливо.

Цікаво, що властивості тварин люди активно запозичують і в наш час, і прикладів цього достатньо. Зокрема такі: форма й рухи хвостових плавників морських тварин з успіхом використано у вигляді ласт для підводного плавання, відповідними стали рухи й порядок дій аквалангістів; форми підводних човнів і підводних частин кораблів проектують з урахуванням форми тіл акул і дельфінів; форми літаків, а також принципи польотів і керування ними мають багато запозичень у птахів, наприклад, тактика дій військових штурмовиків і винищувачів увібрала в себе спостереження за діями хижих птахів – соколів, яструбів і т. д., відповідно формується психічний склад, принцип і порядок дій самих учасників таких дій. Принципи дій і психологію деяких тварин було використано бойовими мистецтвами. Наприклад, у східних одноборствах є цілий ряд стилів, побудованих на принципах дій ведмеда, тигра, змія, дракона, мавпи, лелеки, комахи богомола.

Слід відзначити, що не лише тварин ми використовуємо як зразок. У будівництві застосовують конструкції, створені за зразком структур тканин рослин чи мінералів, також їх властивості є важливим джерелом філософського осмислення людиною буття і вже цим впливають на її життєвий шлях.

Отже, життєдіяльність тварин, як й інших об'єктів природи, є яскравим прикладом поведінки в певних ситуаціях, зразком послідовності та порядку дій, меж фізичних зусиль, психічних якостей. Такі дії внаслідок тривалого співіснування людей і тварин людина закріплює в суспільній свідомості і пам'яті, творчо засвоює і передає в спадок наступним поколінням шляхом соціального наслідування. Можливо, вплив відбувається і на генний спадок людини – шляхом природного (соціального?)

відбору відсіюються ті, хто не здатен перемагати природних суперників. Певні тварини стають символами, знаками певних дій і психічних станів, які людина вже засвоїла та здатна відтворити, вирішуючи потрібні їй завдання. Засвоєні й творчо розвинені принципи діяльності тварин людина починає використовувати і стосовно інших людей, тобто вони переходять у стан знарядь міжлюдських відносин у різних сферах життя (військова, управлінська, виробнича, мистецька та ін.).

Розпредметнення тварин й інших природних об'єктів стало для людини важливим кроком уперед, оскільки: по-перше, було сформовано й розвинуто необхідні психодіяльнісні якості людини, які дозволили їй заселити всі природні зони Землі; по-друге, було створено необхідні умови для прояву, становлення і розвитку суто людських властивостей і форм діяльності.

Для того щоб принципи життєдіяльності природних об'єктів, зокрема тварин, були настільки міцно засвоєні, щоб вплинути на психічні й діяльнісні характеристики людей, необхідно було кілька важливих умов. По-перше, нагальна потреба й усвідомлена необхідність цієї справи; по-друге, напруження сил всього людського колективу, залучення до цієї справи всіх поколінь у складі колективу; по-третє, потрібен був цілий комплекс, система дій з формування, закріплення і передання здобутих знань і вмінь; по-четверте, весь світогляд людей повинен був відповідати життєвим завданням цього особливого етапу їх розвитку. Важливим джерелом, яке дає можливість прослідкувати історичний процес впливу природних об'єктів на характер людини і людських спільнот, на наш погляд, виступає тотемізм і пов'язані з ним інші релігійні культури.

Виникнення тотемізму як найбільш давньої форми поклоніння тваринам учені відносять до ранніх ступенів розвитку людського суспільства. Людина не виділяла себе з природи і пов'язувала своє походження з тваринним світом. Із цього часу і дуже довго панує погляд на тварин як на своїх родичів – предків чи братів, згадаймо сучасне «Брати наші менші». Дослідник тотемізму Дж. Фрезер так визначав його сутність: «Тотемізм – це система напівсоціальна-напівзабобонна, що поширена серед дикунів минулого й сучасності, згідно з якою члени клану вважають себе об'єднаними і споріднено і спільним поклонінням якого-небудь виду серед явищ природи, яким зазвичай є тваринний або рослинний вид. Цей вид... називають тотемом клану» [4, с. 18]. Дослідник австралійських племен А. Елькін визначав тотемізм як «уявлення про природу й життя, про Всесвіт і людину, яке... впливає на їхню міфологію, надихає їхні обряди й пов'язує людей з минулим» [4, с. 18]. Дослідниця З. П. Соколова виділяє низку характерних рис тотемізму: 1) тотемізм не є формою поклоніння в прямому значенні цього слова, тотем не божество, головне – віра в спорідненість із ним; 2) предком людини, тотемом, виступають не лише тварини, а й рослини, комахи, явища із світу неживих предметів: грім, дощ, сонце, вода, зірки та ін.; 3) характерна ідея спорідненості не однієї людини, а цілої групи людей з певним видом тварин, рослин і т. д.; 4) віра у втілення («інкарнацію») тотема в людині; 5) у тотемізмі яскраво виступає зв'язок роду, тотемної групи з територією її розселення; 6) тотем, з одного боку, об'єднує групу, а з другого – протиставляє її іншій групі, тобто виступає елементом ідентифікації [4, с. 20–23]. Реалізацією

тотемістичних вірувань виступали пов'язані із ними обряди та церемонії.

Цікавим для нас є те, що поклоніння божеству в тотемізмі мало інший характер, ніж у пізніших релігіях. Етнограф Л. Я. Штернберг зазначав, що людина розглядала тварин перш за все як істот рівних їй не лише у фізичному, але і в духовному та соціальному плані, в той же час через свою фізичну й культурну слабкість вона вважала деяких тварин вищими за себе, істотами особливого роду, наділених вищою силою, відповідним було й релігійне ставлення до них [8, с. 23]. За свідченням К. М. Ричкова, евенки «не бачать майже жодної різниці між собою та тваринним світом і навіть визнають у багатьох відношеннях вищість останніх над собою» [4, с. 44]. Крім того, «корисні тварини мають душі, як і людина, навіть сильніші й розумніші» [4, с. 44]. Тобто поклоніння носило характер поваги, визнання переваги тотема, а не повного й сліпого підкорення.

Поклоніння тотема супроводжувалося цілою системою обрядів і церемоній. Важливо зупинитися на значенні обряду в житті первісних людей. В. Н. Павленко і С. А. Таглін зазначають, що обрядова діяльність виконує важливу психогенетичну функцію, обряд є системою послідовних і жорстко фіксованих дій, просторові конфігурації обряду створюють певну постійну структуру в мозку членів племені [3, с. 268]. Обряд містить встановлені правила для вирішення потрібного завдання: «Обряд містить у собі одночасно і бажану ціль діяльності (наочний образ цілі) і „програму” дій для її досягнення» [3, с. 270]. Автори говорять про можливість збігу структур діяльності етносу й структур етнічної психіки.

Серед обрядових дій цікавими для нас є виконання тотемних танків та обряди ініціацій. Під час виконання танків люди відтворювали, імітували риси характеру, поведінки й зовнішності свого тотема. Крім того, перед полюванням такі танки доповнювали елементами протиборства людини з твариною, де учасники зображали правильні, необхідні в таких випадках дії людини. Всі члени племені були присутні або брали безпосередню участь у цих дійствах, тобто відбувався зв'язок поколінь і передання важливої для роду інформації.

Під час обряду ініціацій (посвячення) члени племені проходили через тяжкі й небезпечні фізичні та психологічні випробування, аби довести свою відповідність тотему – предку. Часто мірилом випробувань виступав сам тотем (тварина чи явище природи). Наприклад, перед двобоєм із печенізьким богатирем руський дружинник князя Володимира доводив свою спроможність битися тим, що боровся з розлютованим биком, і ми знаємо, чим для останнього це закінчилось; в українців сильним чоловіком вважали того, хто ударом кулака валив з ніг вола, а в Росії того, хто боровся з ведмедем; у кочівників поважали того, хто осідлав коня; згадаймо також іспанську кориду і т. д. Пройшовши випробування, претендент доводив свою причетність до цього роду (тотема), тобто в певному розумінні тотем (чи його риси) справді втілювався в людині, визначав ціннісний набір певного колективу, як наприклад, за радянських часів досить зневажливо ставились до юнаків, які не хотіли служити в армії. Таким чином, поклоніння тотему означало перш за все уподібнення йому, наближення до його характеристик, які цінували люди і які були бажаними для них. Щось подібне ми зустрічаємо в сучасних світових релігіях, наприклад, у

християнстві людина, щоб наблизитися до Бога, повинна уподібнити йому свій внутрішній світ і свої вчинки – згадаймо всім відомі десять заповідей.

Висновки. Отже, сутність культового поклоніння в тотемізмі полягала в уподібненні тотему, перейманні його важливих рис і властивостей. Обряди виконували роль механізму формування, закріплення й зберігання потрібних якостей. Можна стверджувати, що тотемістичний світогляд відображав той етап у розвитку людства, коли воно навчалось у природи, здобувало необхідні властивості для існування в цьому світі, а тотем виступав ніби вчителем, зразком для недосвідченої людини.

Кожен тотемний об'єкт мав різні сутнісні властивості, відповідно складався і характер взаємовідносин людей із ним. У кожній людській спільноті були різні тотеми, що, можливо, могло викликати появу різниці в їх ментальних рисах. Саме тут, на нашу думку, слід шукати витоки відмінностей у характері ранніх людських спільнот, що в майбутньому стало основою для появи різниці національних архетипів ментальності.

Література:

1. Глотова Г. А. Человек и знак: семиотико-психологические аспекты онтогенеза человека. – Свердловск, 1990.
2. Кукаркин А. З. Критический анализ современной социобиологии // Вопросы психологии. – 1984. – № 2.
3. Павленко В. Н, Таглин С. А. Общая и прикладная этнопсихология: Учебное пособие. – М., 2005.
4. Соколова З. П. Культ животных в религиях. – М., 1972.
5. Сліпушко О. М. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов): Національний характер, суспільна мораль і духовність українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах. – К., 2001.
6. Український соціум / Власюк О. С, Крисаченко В. С, Степико М. Т. та ін.; За ред. В. С. Крисаченка. – К., 2005.
7. Шахнович М. И. Первобытная мифология и философия: предистория философии. – Л., 1971.
8. Штернберг Л. Я. Первобытная религия в свете этнографии. – Л., 1936.